

הרב רצון ערוסי

טענת התיישנות בבתי הדין הרבני בישראל

הקדמה

נעסוק בדין של תביעות שהוגשו לבית הדין באיחור רב, של שנים מרובות, אבל הפעם ניחד את הדיבור להתייחסותם של בתי הדין הרבני בישראל לעניין ההתיישנות. אומנם כבר עמדנו על כך, שלפי חוק ההתיישנות יכול נתבע בבית משפט כללי לטעון שהתביעה מיושנת, ובית המשפט יימנע מלדון בתביעה, אם אכן הוכח לבית המשפט שהיא מיושנת. בתביעה של נכסי דנידי וחובות כספים, התיישנות מוגדרת אם עברו שבע שנים מהיום שבו נולדה עילת התובענה. בנכסי דלא נידי, יש מהתביעות שמתיישנות אחרי 15 שנים, ויש מהתביעות שמתיישנות אחרי 25 שנים. יש לציין שלפי לשון החוק משמע שאפילו הנתבע הודה בכתב, או בבימ"ש, על חובו לתובע, בכ"ז יכול הנתבע לטעון שהתביעה מיושנת, וביהמ"ש יימנע מלדון בתביעה, אם חלפה תקופת התיישנות מאז הודאת הנתבע.

ולעומת החוק ששיטתו תמוהה, הבאנו את עמדת ההלכה והוכחנו שהיא מאוזנת וצודקת. לפי ההלכה, שום זכות על נכס אינה מתבטלת מאליה רק משום שחלף זמן רב והיא לא נתבעה, אלא בעל זכות יכול לתבוע מנתבע מימוש זכותו גם לאחר הרבה שנים. יחד עם זאת, ביה"ד צריך להיות זהיר בתביעות מיושנות, שמא התביעה הוגשה באיחור רב, בכוונה, כחלק מתכסיסי אונאה של התובע כלפי הנתבע, או שמא האיחור הרב שבהגשת התביעה ייסודו בכך שהתובע בשלב כלשהו מחל על זכותו לטובת הנתבע. שיקול זה נלקח ע"י בית הדין ונבדק בזהירות, מצד אחד כדי לא לפגוע בתובע, ומצד אחר כדי לא לפגוע בנתבע.

א. פסקי דין בתביעות ישנות

להלן נעיין בפסקי דין של בתי דין רבניים שהתייחסו לעניין ההתיישנות כשהדבר הועלה בפניהם.

1. הפרשי הצמדה בתביעת אלמנה

ואומנם בית הדין הרבני האזורי ת"א יפוי דן בתביעה שהגישה אישה גרושה נגד בעלה לשעבר. היא תבעה ממנו תשלום הפרשי הצמדה של סכומים חודשיים שהיה אמור

1. פסקי דין רבניים, כרך י, עמ' ססג.

לשלם לה מאז גירושיה ועד שתינשא בשנית, הפרשים של שנים עשרה שנים. הבעל שילם לה, מכוח הסכם גירושין שקיבל תוקף של פסק דין, תשלומים חודשיים בסך 250 ל"י לחודש, כשהסכום צמוד ליוקר המחיה, ולאחר זמן מסוים הוא החל לשלם לה סך 300 ל"י לחודש, בלי הפרשי הצמדה. כאמור, לאחר כשנים עשרה שנים, הגרושה תבעה מבעלה לשעבר את הפרשי ההצמדה שמגיעים לה, למשך תקופה ארוכה זו. אחת הטענות שהבעל טען הייתה שהתביעה בגין הפרשי ההצמדה מיושנת, משום שיש הנחה שלבטח האישה מחלה על הפרשי הצמדה אלו, שלא תבעה אותם במשך שנים רבות. בית הדין דחה טענה זו, בהסתמך על ההלכה שנפסקה ב'שלחן ערוך' (ח"מ סי' צח סעי' א):

סדר גביית החוב כך הוא. כשהמלווה מוציא שטר חוב שקוים אומרים ללוה שלם. **אפילו שהה כמה שנים ולא תבעו אין אומרים מחל לו, כיון ששהה כל כך שנים ולא תבעו**, ואפילו שמענו שנתיאש וכו'. ואפילו אין שטר חובו יוצא מתחת ידו. אם החייב מודה.

כלומר האיחור כשהוא לעצמו בהגשת התביעה אינו מהווה ראייה שהתובע מחל על זכותו לנתבע. ביה"ד הביא את המקור התלמודי (כתובות קד ע"א): 'בעל חוב גובה שלא בהזכרה', שם פירש רש"י **שלא בהזכרה**, כלומר שבעל חוב **שתק ולא מיחה על חובו**, ובכל זאת הוא גובה אותו, כי ע"י שתיקתו הממושכת הוא לא הפסיד את חובו. ואפילו שתק עשרים וחמש שנים, ולא תבע חובו, לא הפסיד את חובו. בית הדין ציין שרק לגבי אלמנה שהיא בבית אביה, ושלא תבעה כתובתה במשך עשרים וחמש שנים, לפי רבנן שהלכה כמותם היא מחלה על כתובתה, והפסידה אותה. לעומתה גרושה היא כבעלת חוב שזכותה לגבות חובה לעולם, שלא בהזכרה, שכן בוודאי לא מחלה, כמבואר בגמרא כתובות (שם) ופירוש רש"י. כך נפסק גם להלכה ב'שלחן ערוך' (אה"ע, סי' קא סעי' ד): 'גרושה לעולם אינה מוחלת, אפילו שהתה כמה שנים'. ובית הדין הוסיף וציין שאפילו אלמנה, כאשר היא מחזיקה שטר כתובתה, יכולה לתבוע אותה לעולם.² כמו כן אלמנה אינה מוחלת על נדונייתא אפילו לאחר כמה שנים.³ ה'בית שמואל' הסביר בשם ה'מגיד משנה' שהסיבה לכך היא שהנדוניה היא כמו חוב, ואין היא מוחלת על כך. לכן בחיוב של הבעל לשעבר לגרושתו, לא שייך לומר שמכיוון שהגרושה השתתה בתביעתה, אזי היא מחלה על החוב. גם לגבי תשלום הפרשי הצמדה אין לומר שהעובדה שהשתתה זמן רב בתביעתה לשלם לה הפרשי הצמדה מראה שמחלה עליהם, משום שהם חלק מהחוב ונכללים בחוב עצמו.

ואף שהרמ"א⁴ הגיה לנכתב ב'שלחן ערוך' שבתביעה על בסיס שטר ישן מוטל על בית הדין לחקור ולפשפש אחריו, הרי בעניין שדן בו בית הדין לא נראתה שום רמאות. האישה הגרושה הסבירה שהאיחור בתביעתה לתשלום הפרשי הצמדה נבע מן העובדה

2. שו"ע, אבה"ע סי' קא סעי' א.
3. שם, סעי' ג.
4. רמ"א, חו"מ סי' סא סעי' ט.

שהיא לא ידעה את זכויותיה מכוח הסכם הגירושין, ובית הדין ציין שההסכם היה גרוע, והבעל לשעבר הוא עו"ד שהכשיל את גרושתו.

2. תביעת בן בירושה של משרת רבנות של אביו

בית הדין הרבני בפתח תקווה⁵ סירב לקבל טענת הנתבעים, גוף הבוחר לרב אשכנזי בעיר ב' והמועצה הדתית בעיר ב', שטענו שהבן שתבע לרשת את משרת הרבנות של אביו, והשתתף שנים מספר בתביעתו, כבר מחל על משרת הרבנות. בית הדין קבע שלפי אותן נסיבות, אין לבית הדין אומדנא שהבן מחל, כפי שיש אומדנא שהאלמנה שישבה בבית אביה מחלה על כתובתה.

3. קבלת טענת התיישנות

אולם בית דין רבני אחר הכיר בטענת התיישנות. תורף פסק הדין מובא בשו"ת 'ציין אליעזר'⁶, ומעשה שהיה כך היה. שניים עשו הסכם, לפיו השוכר החזיר דירה שכורה, בטרם הסתיימה תקופת השכירות, לפי בקשת המשכיר, והמשכיר התחייב לפצות את השוכר בתשלום הוצאות שהוציא בגין הפינוי. המשכיר שילם כפי שהתחייב. ואולם לאחר חמש עשרה שנים המשכיר תבע מן השוכר החזר אותו תשלום, בטענה שבזמנו הוא מסר 'מודעא' בכתב בפני שני עדים, ואלה חתמו על ה'מודעא', ולפיה הוא לא צריך לשלם אותו תשלום. כלומר המשכיר שילם כפי שהתחייב בהסכם, אבל תוך כוונה שהוא יתבע חזרה אותו תשלום. בית הדין דחה את התביעה בגין שלושה נימוקים: (1) אם מתחשבים ב'מודעא', הרי שהשוכר צריך להחזיר את התשלום שקיבל, אבל אז הוא יוכל לחזור לדירה. (2) בית הדין מתחשב ב'מודעא', רק כשיש למוסר ה'מודעא' אונס מאחרים. לא כן בנסיבות הקיימות בארץ, ששערי בתי הדין והמשפט פתוחים בפני התובע, ולבית הדין נראה שלא היה חשש ממשי, שהנתבע יזיק את התובע, אם יתבעו בבית הדין. (3) נימוק נוסף, והוא הנוגע לענייננו, עסק בעניין ההתיישנות; וזו לשון פסק הדין:

בהיות שבמשך של כחמש עשרה שנה לא תבע התובע את הנתבע. ועל אודות המודעא לא גילו בכלל עד כה. לכן יש מקום לטענה לתת לכתב מודעא זאת דין של שטר ישן שאין נטפלים לו (יעוין שו"ת, מבי"ט, ח"ב, קמב, פתחי תשובה, חו"מ, צה, ס"ק א עיי"ש).

הנה כי כן, בית הדין במקרה זה דחה את תביעתו של התובע, משום שתביעתו ישנה, והיא מבוססת על 'מודעא' נסתרת וישנה. בית הדין הסתמך במקרה זה דווקא על הסעיף השני שב'שלחן ערוך' (חו"מ סי' צח סעי' ב):

צריך לעשות הדיין דרישה וחקירה **בשטרות ישנים** שמוציאים אותם. למה לא תבעו. אם יראה לו צד רמאות, כדי להוציא הדין לאמתו.

כלומר בית הדין לא נזקק לתביעה ישנה זו בשל חשש שיש בה מרמה, ולא ייחס לתובע מחילה, מכיוון שהתובע הגיש תביעתו באיחור רב, ונראה שבית הדין התייחס בחשדנות

5. פד"ר, כרך יא עמ' 97.

6. שו"ת ציין אליעזר, ח"ב סי' עה.

לאותה 'מודעא'. זאת משום שמטבע הדברים, כמו כל 'מודעא' היא נעשתה בהסתר, בפני שני עדים, וגם משום שמוסר ה'מודעא', לא רק שלא תבע מכוח אותה 'מודעא' חמש עשרה שנים, אלא שלא גילה לאיש על קיומה. ובאמת שיש הבדל בין תביעה מכוח 'מודעא' נסתרת, שאיש לא ידע על קיומה שנים רבות, לבין תביעה מכוח הסכם גירושין שקיבל תוקף של פסק דין, ואשר מכוחו האישה גבתה כל חודש סכום מסוים, ורק שהיא לא ניצלה את זכותה לגבות מכוח אותו הסכם הפרשי הצמדה. בעניין ההסכם, אין ספק בתוקפו, ואין חשש למרמה בתביעה המיושנת של האישה, אלא שבית הדין דן בהשתהות של האישה בתביעת הפרשי הצמדה, ובשאלה אם בהשתהותה היא מחלה או לא. בעניין זה בית הדין הסתמך על הסעיף הראשון שב'שלחן ערוך' (שם), שאין לייחס לתובע מחילה לנתבע, רק משום שהוא תבע את הנתבע באיחור רב.

אכן שלושה פסקי הדין הנ"ל, שניתנו ע"י בתי הדין הרבני בישראל, משקפים אל נכון את עמדת ההלכה, להבדיל מן החוק, בעניין ההתיישנות. כאמור, עמדת ההלכה היא עמדה מאוזנת. מחד גיסא, אין ההלכה מייחסת כדבר מובן מאליו מחילה של התובע לנשוא התביעה, רק משום שהתובע הגיש תביעתו אחרי כמה שנים. מאידך גיסא, ההלכה דורשת לגלות ערנות, שיש ותביעה מאוחרת יסודה במרמה, ויש לדחות את הדין בה. אולם כאמור גישת החוק היא שונה ומשונה. לפי החוק אין הזכות פוקעת רק מכיוון שמשתהים לתבוע את מימושה, ובכל זאת אם הנתבע טען בבית המשפט שהתביעה ישנה, בית המשפט לא יזדקק לאותה תביעה. ואין בית המשפט חוקר ודורש אם יש ממש בטענת הנתבע שהתביעה ישנה, ומה עומד או מסתתר מאחורי השיהוי הרב שהיה בהגשת התביעה. זאת כאמור אע"פ שהחוק קובע שהזכות של התובע אינה פוקעת רק משום שהוא השתהה בתביעתו. והרי כמעט כל נתבע, ואפילו ישר דרך, יתפתה לטעון שהתביעה ישנה, ובית המשפט ידחה את התביעה, אם אכן עברה כבר תקופת התיישנות. כמו כן הערנו בעבר שגישת החוק כל כך משונה ותמוהה, עד כי קשה להלכה לקבלה, כי נקבע בחוק שאפילו אם הנתבע הודה בכתב שהוא חייב, והתובע שוב השתהה בתביעתו באופן שחלפה תקופת התיישנות גם מיום שהנתבע הודה, בית המשפט ידחה את התביעה, אם הנתבע יטען שהתביעה התיישנה. דבר זה אין ההלכה יכולה לקבל, כי מדובר בגזל, אלא שהוא נעשה במסגרת החוק המשונה הזה.

4. פסיקה של בית הדין הרבני הגדול

לאור הנ"ל, אחרי בקשת המחילה, לא ברורה לנו עמדתו של בית הדין הרבני הגדול לערעורים, שקיבל טענת התיישנות, כי התחשב במנהג המדינה.⁷ ומעשה שהיה כך היה. מורה למלאכה עבד בבתי ספר של החינוך העצמאי שנים עשרה שנים, משנת תש"ך ועד שנת תשל"ב, במשרה מלאה. רק בשנת התשנ"ה, כלומר אחרי עשרים ושלוש שנים, המורה תבע פיצויי פיטורין, בטענה שהוא פוטר, ולא קיבל פיצויים אלו. ואולם בידו של המורה לא היה מכתב פיטורין. ב"כ הנתבעים 'החינוך העצמאי' טען

7. שערי צדק, כרך א, עמ' 149.

שתי טענות: 1) דין התביעה להימחק, כי עברה עליה תקופת התיישנות, לפי חוק ההתיישנות, וכי לא בכדי התובע תבע בבית הדין הרבני ולא בבית המשפט, משום שהוא יודע שבבית המשפט תביעתו הייתה נמחקת בגלל ההתיישנות. לדעתם, מאחר שתשלום פיצויי פיטורין נהג מכוח החוק ומנהג המדינה - יש למחוק התביעה מחמת התיישנות, לפי חוק המדינה. 2) לנתבעים אין יכולת לשלם לתובע כספי פיטורין, הואיל ומשרד החינוך הוא הגורם המממן אותם, ומשרד החינוך לא יסכים לשלם תשלום שלפי החוק אין צריך לשלמו, כי חלפה תקופת ההתיישנות לפי החוק. הנתבעים הוסיפו וטענו שהתובע לא פוטר, אלא התפטר מרצונו.

בית הדין הרבני האזורי שדן בעניין חייב את הנתבעים, כפשרה, לשלם סך מסוים לתובע. הנתבעים ערערו בפני בית הדין הרבני הגדול לערעורים, וזה קיבל את הערעור, ודחה את התביעה. בית הדין דחה ובצדק את הטענה שלנתבעים אין כסף לשלם, כי זו אינה טענה מוצדקת, אם באמת הם חייבים לשלם. אולם בית הדין קיבל את הטענה של הנתבעים, שמאחר שתשלום פיצויי פיטורין לעובד שכיר אינו מחויב מכוח ההלכה, אלא רק מכוח חוק המדינה, הוא נחשב למנהג המדינה, וההלכה מחייבת בדיני שכירים להתחשב במנהג המדינה. הואיל וכל כוחו של התובע הוא רק מכוח מנהג המדינה, הרי שאין לקבל את מנהג המדינה, לשליש ולרביע, אלא יש לקבלו כולו בשלמות. כמו כן הואיל ולפי חוק המדינה תביעת תשלום כספים מתיישנת אחרי שבע שנים, כי מוסדות עסקיים אינם חייבים לשמור את המסמכים מעל לשבע שנים, הרי אין לקבל אותה תביעה לתשלום פיצויי פיטורין, שהוגשה באיחור רב. בית הדין ציין שמצאנו בגמרא (ב"ב כט ע"א) שדרכם של רוכשי קרקעות לשמור שטרותיהם עד שלוש שנים, דבר שלדעת בית הדין תומך בחוק שקצב שבע שנים למוסדות העסקיים לשמור מסמכיהם.

אחרי בקשת המחילה, קשה לקבל נימוק זה של בית הדין, משום שהחוק לא קבע שכל זכות על נכס מתיישנת, אם לא תבעו מימושה בתוך תקופת ההתיישנות. אם החוק היה קובע כך, אפשר שבית הדין היה צודק שמכוח המנהג, הזכות לתשלום פיצויי פיטורין התיישנה, משום שבעל הזכות לא תבע מימושה בתוך תקופת ההתיישנות. אבל הרי כבר הוכחנו שהמנהג הוא שאם הנתבע טען שהתביעה התיישנה, אז ורק אז, בית המשפט לא ידון באותה תביעה. לכן על בית הדין להזהיר נתבע שהוא ירא ה', לבל יטען שהתביעה התיישנה, אם ברור לו, בינו לבין קונו, שהוא אכן חייב לתובע. בנסיבות כאלה היו נוהגים בעבר להטיל חרם על מי שיודע שהוא חייב לתובע, ומתחמק מפירעון החוב בטענה שהתביעה מיושנת.

ואין לומר שמאחר שהחוק מאפשר לנתבע לטעון שהתביעה מיושנת, אם כן זהו המנהג. ומדוע שנתבע ירא ה' לא ינהג לפי מנהג זה, כשהוא נתבע לשלם תשלום שכל יסודו הוא רק מכוח מנהג? התשובה לכך, שאף שטענת התיישנות מוכרת בחוק, אין כל אנשי החוק רואים אותה כטענה מוסרית. הרי שר המשפטים דאז, פנחס רוזן, שהביא את הצעת חוק ההתיישנות בפני הכנסת, ציין שלפי הוראת היועץ המשפטי דאז, אין הממשלה נוהגת בדרך כלל לטעון טענת התיישנות בתביעות אזרחיות המוגשות נגדה, ובית המשפט

העליון רואה נוהג זה בעין יפה, חוץ ממקרים יוצאים מן הכלל של תביעה טרדנית.⁸ מאחר שאנשי חוק ומשפט, אשר הרו וילדו את חוק ההתיישנות, נמנעים במישור הממסד הממלכתי מלחמוק מחובותיהם כשהם נתבעים, ואינם מסתירים מאחורי חוק ההתיישנות, משום שהם רואים בכך פגם מוסרי, אם כן יהודי דתי (שנצטווה לא אחת על 'ויראת מאלקיך אני ה', כלומר שה' יודע את אשר בלבבנו), שהוא יודע שהוא חייב לתובע, אסור לו לחמוק מחובתו, רק מכיוון שהחוק מכיר בטענתו להתיישנות, אם יטען טענה כזו.

פרופ' יהושע ויסמן⁹ יצא לחלוק על שר המשפטים דאז ועל היועץ המשפטי, והוכיח שלא כל השופטים רואים בחוק ההתיישנות פגם מוסרי, וטען שיש שלושה נימוקים להצדקת חוק ההתיישנות: עניין שבראיות, עניין שבמהות ועניין שבהשתק, ושלכן יש וטענת ההתיישנות היא מוצדקת, ללא רבב מוסרי. יחד עם זאת, אפילו הוא עצמו מודה שייתכנו מקרים שבהם בטענת ההתיישנות יש פגם מוסרי, ולכן לדעתו כל מקרה יש לשקול לגופו, וכשלפי נסיבות העניין ייראה בלתי צודק להסתמך על טענת ההתיישנות, יש להימנע מכך.¹⁰ אם כן, כך גם אנו, שהאמת האלוקית מחייבת אותנו, ויהודי דתי שנתבע בתביעה כל שהיא, שכבר התיישנה לפי החוק, והוא יודע שהוא חייב, אסור לו לטעון טענת התיישנות, כדי להיפטר מחובו. **לכן על ביה"ד היה להיזהר שלא להסתמך על חוק ההתיישנות כמנהג המדינה, כאילו הוא היה מנהג כשר שניתן לסמוך עליו בכל מקרה.**

ואם כי אפשר שבית הדין הרבני הגדול לערעורים צדק בתוצאה שאליה הוא הגיע, שהתביעה לפיצויים שהוגשה אחרי עשרים ושלוש שנים צריכה להידחות, ולו רק בגלל הטענה שהמורה לא פוטר אלא התפטר, ומאחר שהמורה הוא התובע ורצה להוציא כספי פיצויים מן המעביד לשעבר, ה'חינוך העצמאי' - עליו הראיה להוכיח שהוא פוטר. הרי לתובע לא היה מכתב פיטורין. אומנם בדרך כלל יכול תובע לטעון שהיה לו מכתב פיטורין ואבד, ולדרוש מבית הדין שיחייב את ה'חינוך העצמאי' שימציא עותק המכתב, ובית הדין היה מאשר שיעיינו בתיק האישי, של אותו מורה מאותה תקופה, כדי לבדוק אם יש העתק מכתב פיטורין. אלא שבמקרה הנדון חלפו עשרים ושלוש שנים, ואם ה'חינוך העצמאי' יטען שהתיק כבר הושמד, ואם יוכח שטענה זו היא אמיתית, ולא טענת שקר, טענתו תתקבל. זאת משום שאין חובה לשמור מסמכים לתקופה כה ארוכה. אבל כאמור, הסתמכות ביה"ד על מנהג המדינה בעניין חוק ההתיישנות, יש בה אחרי בקשת המחילה כדי להטעות.

יש לציין שהרה"ג עוזיאל זצ"ל, בספרו שו"ת 'משפטי עוזיאל',¹¹ הסביר בצורה מדויקת את עמדת ההלכה בעניין תביעות מיושנות:

8. ר' דברי הכנסת, כב (2), תשי"ז.
9. משפטים, יד, תשמ"ד, עמ' 3.
10. עיי"ש, עמ' 8.
11. שו"ת משפטי עוזיאל, חו"מ סי' כח.

1) העיקרון המנחה הוא שניתן לתבוע חוב לעולם, ובמיוחד כשיש ביד התובע שטר חוב.
2) אין לייחס מחילה לתובע שהשתהה בתביעתו רק משום שהשתהה בתביעתו, אלא אם כן הנסיבות יוצרות אומדנא שהייתה מחילה, כמו אלמנה שבבית אביה, לאחר עשרים וחמש שנים.

3) רק כשיש יסוד לחשוש שיש מרמה בתביעה שהוגשה באיחור רב, אז על בית הדין לחקור ולדרוש, ולא לקבל בפשטות את טענת הנתבע שהתביעה מיושנת. אם בית הדין חקר ודרש ולא גילה מרמה - לא ידחה בית הדין את התביעה, ואם לאחר הדרישה והחקירה גילה בית הדין שהחשש למרמה מבוסס, הרשות בידו לדחות את התביעה, גם כשהתביעה היא באיחור של פחות משבע שנים.

כאמור, זוהי באמת העמדה המדויקת של ההלכה, ביחס לתביעות מיושנות, להבדיל מן העמדה של החוק. הרב עוזיאל התייחס להיותו של חוק ההתיישנות כמנהג המדינה, מבחינת היכולת להסתמך עליו, וקבע שמבחינה עקרונית הדבר אפשרי, אך הוא הוסיף, וזו לשונו:

...אלא בכל זאת אי אפשר לקבל חוק זה כהלכה פסוקה ומוסכמת, לפי שדין ישראל מחייב את הדיין לדון דין אמת לאמתו. הלכך אם יראה הדיין בהוכחות ברורות שיש דין מרומה... והואיל ואין הלווה מוכיח שפרע שטר זה, אלא שטוען מחל לי, או שמא פרעתיו, והראיה לדבר שלא תבעתני, הרי זה בכלל דינא דגזלנותא. ואין הגזל נותר מפני המנהג. שתורת ישראל מחייבת את כל אדם להיות רודף צדקה ומשפט כדכתיב צדק צדק תרדוף למען תחיה וירשת את הארץ.
הנה כי כן הראינו לדעת שמלבד מקרה אחד, הרי שכל בתי הדין בישראל שהתמודדו עם חוק ההתיישנות השכילו לייחד את ההלכה מן החוק ולפסוק כהלכה, שהיא מאוזנת וזהירה.

